

Nadzorovanje in kaznovanje: Kje smo in kam gremo?

Državni zbor, 20. april 2009

Prof. dr. Renata Salecl – filozofinja in sociologinja

- vodja raziskovalnega programa na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani
- redna gostujoča profesorica na "Cardozo School of Law" (New York) in na "London School of Economics", kjer pravkar sodeluje v velikem EU sponzoriranem raziskovalnem projektu, ki se ukvarja z etičnimi in pravnimi vprašanji razvoja biomedicinskih znanosti na Kitajskem.

Njene knjige so bile objavljene v več tujih jezikih. Pravkar je pred izidom njena nova knjiga z naslovom *Tyranny of Choice* (London, Profile books, New York, Picador), ki analizira zagate sodobne potrošniške družbe.

Nadzorovanje in kaznovanje: Kje smo in kam gremo?

Prof. dr. Renata Salecl

Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani,
Poljanski nasip 2, 1000 Ljubljana
Tel.: 4203242, fax: 4203245
Elektronski naslov: Renata.Salecl@pf.uni-lj.si
<http://www.inst-krim.si/>

Izvleček

Nadzorovanje in kaznovanje: Kje smo in kam gremo?

V času poznega kapitalizma je posameznik dojet kot tisti, ki si svobodno izbira pot svojega življenja. Tudi v kriminologiji se prestopništvo vse bolj dojema skozi prizmo izbire in preprečevanje kriminalitete kot postopki, kako preprečiti dostop do želenih objektov izbire. Toda, če imamo na eni strani vedno več nadzora nad gibanjem človeka (skrite kamere nas zasledujejo vse povsod), ljudje se zapirajo v zavarovana stanovanja, po internetu se varujemo pred vpadi kiber-kriminalcev, zidamo vedno trdnejše zapore), na drugi strani izgleda, da ljudje zelo različno reagirajo glede družbenih prepovedi. Nekateri sociologi se zato sprašujejo ali nepisani zakoni, ki so bili nekoč posredovani prek družbenih avtoritet, danes ne delujejo in je posameznik danes dojet kot tisti, ki si sam izbira svoje prepovedi. Psihoanalitiki pa poudarjajo, da je velika razlika v tem, kakšen odnos imajo ljudje do prepovedi, zakaj nekateri imajo občutek krivde in drugi ne, zakaj se nekateri sramujejo svojih prestopkov in drugi ne. Predavanje bo izpostavilo zagate, ki se danes pojavljajo pri razumevanju in preprečevanju kaznivih dejanj. Predvsem pa bo opozorilo na nevarnosti, ki se pojavljajo z uvajanjem novih tehnologij družbenega nadzorovanja – npr. z oblikovanjem bank DNK.

Ključne besede: nadzorovanje, zločin, psihoanaliza, nove tehnologije družbenega nadzorovanja, banke DNK

Abstract

Control and punishment: Where are we and where are we going?

In times of late capitalism, the individual is taken as someone who is free to choose direction of his or her life. Criminology also more and more looks at crime through the prism of choice and takes prevention of crimes as ways to limit people's access to objects of choice. However, if we have, on the one hand more and more control over people's movement (hidden cameras are controlling us everywhere, people enclose themselves into secure flats, on the Internet we try to protect ourselves from cyber-criminals, we are building more and more secure prisons), on the other hand, it looks that people react to social prohibitions very differently. Some sociologists are thus questioning whether unwritten laws that were in the past transmitted through social authorities today are not operative anymore, since the individual is taken as someone who chooses his or her own prohibitions. But psychoanalysts are saying that there is an essential difference in the way people relate to social prohibitions, the way they develop or not the feeling of guilt, why some feel shame and others not. The lecture will look at what kind of changes we are witnessing today in regard to social prohibitions and in which direction is going social prevention of crime. It will especially look at the problems that might emerge with the introduction of new mechanisms of social control – for example, in the form of DNA banks.

Keywords: social control, crime, psychoanalysis, new technologies of social control, DNA banks

Ljudje se že stoletja ukvarjajo z vprašanjem, kako prepoznati zločinca ali nekoga, ki je v nevarnosti, da bo prekršil družbena pravila. V preteklosti se je to iskanje skrivnosti, ki bi omogočala prepoznati morebitne zločince, osredotočalo na podobo teh oseb. Cesare Lombroso je na primer razvil temeljito kategorizacijo obraznih in telesnih značilnosti, ki izražajo potencialno deviantnost. Frenologija je tako postala znanost, ki je poskušala zajeti resnico podobe. Kasneje se je kriminologija začela v večji meri osredotočati na socialne okoliščine in poskušala ugotoviti, kako razredne in družinske strukture spodbujajo potencialno kriminalno vedenje. V zadnjem desetletju je znanost, s pomočjo napredka na področju genetskih raziskav, poskušala ugotoviti, ali morda tudi sami geni omogočajo napovedovanje morebitne kriminalnosti posameznika. Vsi ti poskusi določitve razlogov za subjektovo prekoračenje zakona nujno spodletijo zato, ker zločin razumejo kot nekaj, kar ima neko bistveno značilnost, s spoznanjem katere bo družba lahko zločin napovedala in ga na ta način tudi preprečila.

Psihoanaliza nam odpira kompleksnejši pogled na zločin, ker postavi vprašanje, kako sploh pride do tega, da ljudje ponotranjajo družbene norme, da razvijejo občutek krivde in sramu. Kar zadeva subjektov odnos do zakona, zato psihoanaliza razlikuje med tem, kako posamezniki ponotranjajo zakone in kakšno simbolno vlogo ima zanje kršitev zakonov. V tem kontekstu je še posebej potrebno poudariti razliko med nevrozo, perverzijo in psihozo. Medtem ko nevrotik, ki je šel skozi proces socializacije, ki je privedel do tega, da je ponotranjil družbene prepovedi, velikokrat dvomi v konsistentnost zakona in se čuti krivega pred zunanjimi prepovedmi, kakor tudi pred nadjazom – instanco, ki mu povzroča notranji občutek krivde, pa perverznejš pogosto poskuša vzeti zakon v svoje roke. Znani primeri perverzije so mazohisti, ki uživajo v sklepanju podob z gospodaricami in od njih zahtevajo prav posebno obliko kaznovanja. Perverzneži včasih tudi izvršijo zločin zato, da bi jih zakon kaznoval. Psihotiki pa, v nasprotju s tem, ne poskušajo vplivati na učinkovitost zakona in si krivde ne lajšajo z iskanjem kazni za svoje ravnanje. Psihotiki zakon ignorirajo, kar zopet kaže na to, da delujejo s pozicije skrajne nedolžnosti in se ne bojijo kaznovalne moči zakona.

Za kriminologijo in za psihoanalizo se zastavlja vprašanje ali se je v sodobni družbi kaj spremenilo v posameznikovem odnosu do družbenih prepovedi in ali se morda soočamo s povečanjem števila psihotičnih kriminalnih dejanj. (V zadnjih mesecih nam na primer mediji pogosto poročajo o iracionalnih umorih, ko npr. posameznik brez nekega jasnega motiva poseže po orožju in ubije veliko število ljudi ali pa, ko posameznik dolga leta muči nekega družinskega člana.)

Kako pride do tega, da razumemo zakon? V odgovoru na to vprašanje, psihoanaliza namenja veliko pozornost problemu postavljanja meja. Meja je v psihoanalizi razumljena kot družbena prepoved, ki pa ni nekaj, napisanega v obliki zakona. Ta meja se najprej pojavi v obliki starševskega »Ne!«. V postopku socializacije posameznik vedno bolj ponotranja prepovedi, ki prihajajo od zunaj – v njem se oblikuje nadjaz, ki nato prevzema vlogo notranjega kritika. Ko govorimo o tem, da živimo v svetu brez meja, oz. v času, ko so se družbene prepovedi spremenile v veliko liberalnejše omejitve kot v preteklosti, ne smemo pozabiti, da je lahko posameznikov notranji, nadjazovski glas ne glede na zunanji manko omejitev še kako grozljiv in grozeč. V vsakdanjem življenju lahko vidimo, kako si danes ljudje nenehno sami nalagajo omejitve, npr. z intenzivnim hujšanjem, ekstremno telovadbo, plastičnimi operacijami itd.

V sodobni družbi je posameznik tudi nenehno pod prisilo, da najde čim večji užitek. Ko pogledamo ženske revije in celo dnevno časopisje lahko opazimo, da so polni nasvetov, kako naj posameznik čim bolj uživa v življenju, kako naj postane boljša verzija samega sebe, kako naj bo čim bolj uspešen v službi, čim boljši partner, roditelj itd. Tovrstno pisanje medijev seveda ustvarja vzdušje prisile h konformizmu. Toda ne moremo reči, da tovrstna prisila deluje neposredno. Iz psihoanalize vemo, da identifikacija nikoli ni neposredna: ne glede na to, kako močno želimo nekoga prepričati o nečem, to ne poteka s pomočjo preproste propagande. Identifikacija se vselej zgodi kot stranski učinek, včasih tudi s pomočjo prepovedi.

Kako pa se je v sodobni družbi spremenila narava prepovedi in kako to vpliva na posameznika? V razmišljanju o tem, kaj se je spremenilo v sodobni družbi, francoski psihoanalitiki oživljajo pojmovanje t. i. "kot da" osebnosti, ki ga je prva razvila Helene Deutsch.¹ Gre za ljudi, ki na zunaj delujejo popolnoma normalno: so inteligentni, dobro vključeni v družbo, kažejo čustva itd. Toda hkrati je to delovanje nekako prisiljeno – analitik in tudi običajni opazovalec kmalu ugotovi, da je s človekom nekaj narobe. Njegova čustva delujejo nekako "umetno", kot da stvari ne bi prodrle v njegovo notranjost. Pri teh osebah ne gre za to, da bi bilo nekaj potlačeno, ampak gre bolj za proces izključitve – posameznik namreč nikakor ni obseden z dvomi in občutki krivde, ampak deluje kot nekdo, ki nenehno posnema svojo okolico. Nekateri psihoanalitiki imenujejo primere, ko gre pri posamezniku v bistvu za psihoetično strukturo, vendar do pravega izbruha psihoze ne pride, tudi z izrazi »nesprožena psihoza«, »običajna psihoza« oz. »bela psihoza«.

Francoski psihoanalitik opisuje primer pacienta, ki je imel v svojem življenju številne uspešne kariere. Kot mlad človek se je spoprijateljil z odvetnikom v uglednem podjetju in tudi sam postal odvetnik. Potem je na ulici srečal mornarja in mu sledil v trgovsko mornarico. Pozneje je spoznal poslovneža in se spremenil v uspešnega poslovneža. V tem primeru nimamo običajnega pada v psihozo, ko posameznik prične halucinirati oz. ko se mu na neki točki poruši »normalno« funkcijiranje. Pri tem pacientu je šlo za celo vrsto uspešnih identifikacij, ko je ne samo posnemal druge ljudi, temveč je te močne identifikacije z ljudmi, ki jih je naključno srečeval, uporabil za preobrazbo vsega življenja, ne da bi ob tem podvomil o poti, ki jo je izbral ali pa opazil neskladnost s prejšnjo potjo. Ko je psihoanalitik vprašal pacienta, zakaj se mu je glede na uspehe, ki jih je dosegel, zdelo pomembno, da pride k psihoanalitiku, je preprosto odgovoril: »Žena mi je rekla, naj grem.« Ne preseneča, da je postal zelo uspešen pacient!

Ena od lastnosti psihotikov je, da so obsedeni s posnemanjem. Oblikujejo se v skladu z eno vrsto idej in jih potem ravno tako hitro opustijo. Helene Deutch opozarja, da te »kot da« osebnosti zelo hitro padejo pod vpliv religije, kultov ter grup različnih življenjskih nazorov. Še posebno hitro pa se navežejo na razne avtoritete. Toda prav tako hitro tudi spreminjajo svoje nazore ter se nato navezujejo na druge ljudi. Podobno je v ljubezni. Na eni strani so te osebnosti idealni partnerji, toda njihova emocionalna praznina in hladnost običajno hitro pripeljeta do konca ljubezenske zveze. Za te osebnosti ni problem kasneje spet hitro najti nov objekt, na katerega se na podoben način ljubezensko veže ter s katerim se (vsaj za nekaj časa) popolnoma identificira.

Če pogledamo, kako deluje sodobni kapitalizem, lahko hitro opazimo, da izjemno spodbuja različne oblike identifikacij, hkrati pa posamezniku daje občutek, da ne potrebuje nikakršnih omejitev v iskanju užitka. Ideologija nas tako prepričuje, da smo oblikovalci svojega življenja – popolnoma naj bi bili svobodni v tem, da iz svojega življenja naredimo to, kar res želimo. Nedavni naslov na naslovnici revije *Cosmopolitan*: »Postanite vi sami, samo boljši!« ponazarja to sporočilo. Ali pa, kot naj bi baje izjavil nekdanji predsednik Bush: »Vem, kdo sem in bi rad postal to, kar sem.« Jaz je torej dojet kot nekaj, po čemer moramo hrepeneti, tako kot na primer po najnovejši modni muhi ali najnovejšem potrošniškem objektu.

Dojemanje, da se posameznik danes sam oblikuje, je zelo močno v sodobni družbi. Zajelo je celo široke množice televizijskih gledalcev, ki so nedavno v Veliki Britaniji kot zmagovalko oddaje Veliki brat izbrali portugalsko transseksualno žensko Nadio Almado. Ko so ji povedali, da je zmagala, je odgovorila: »Zdaj sem priznana kot ženska!« Zastavlja se vprašanje, zakaj je Nadja postala tako priljubljena med britanskim občinstvom. Nekateri kritiki menijo, da Nadja s svojo preobrazbo uteleša ideologijo samoustvarjanja, ki je temelj sodobne potrošniške družbe. Morda ni presenetljivo, da psihoanalitiki srečujejo mnogo ljudi, ki prihajajo k njim na analizo z zahtevo: »Samega sebe bi rad na novo iznašel.«

V poznem kapitalizmu je jaz čedalje pogosteje dojet kot individualni projekt – tj. kot nekaj, kar sami ustvarimo. V osemdesetih in devetdesetih letih so akademske teorije, ki so se opirale

---

¹ Glej, Helene Deutsch, *Neuroses and Character Types: Clinical Psychoanalytic Studies*, London, The Hogart Press, 1965

na Foucaulta, poudarjale družbeni ustroj² jaza. Zdaj pa je samooblikovanje postalo kulturni imperativ zahoda. Poudarek ni na družbeni determinaciji, temveč na individualnem projektu samoustvarjanja. To je povezano s tem, kar so Ulrich Beck in drugi poimenovali »individualizacija«. Čeprav ima individualizacija mnogo oblik, vedno vsebuje »fetišizacijo« avtonomnega jaza, takšnega, ki noče priznati, da lahko družba postavi meje njegovim težnjam po samem sebi. Presenetljivo je, da je ideologija brezmejnega sveta sama proizvod poznega kapitalizma in nepopustljive težnje potrošniške družbe s svojim poudarkom na neskončni izbiri in možnostih.

Čeprav je danes videti, kot da se posameznik ne opira več na tradicionalne avtoritete (npr. družino, cerkev, državo), ampak se oblikuje popolnoma sam, pa se pojavlja cela vrsta novih idolov – posebej iz sveta športa in zabave – ki postajajo vedno pomembnejše točke identifikacije. V Veliki Britaniji je izjemen fenomen Davida Beckhama, nogometaša, ki je doživel veliko popularnost kot nekdo, ki ne le dobro igra nogomet, ampak tudi posebej sodobni ideal samooblikovanja. Njegova dvospolna podoba, igriva okrašenost telesa in spreminjajoči se modni slog se zdijo prvobiten izraz svobode, ki omogoča ustvarjanje lastne identitete. Beckham je torej videti kot nekdo, ki je naredil samega sebe, ki je svoja lastna prvovrstna kreacija. Ali pa je Beckham res naredil Beckhama?

V nekem smislu je jasno, da Beckham ni ustvaril sam svoje podobe, to je zanj naredila njegova ekipa za odnose z javnostjo in podjetja, ki sodelujejo v njegovih trgovskih poslih. V mnogih pogledih, če pustimo njegov talent ob strani, je Beckham najmanj ustvaril samega sebe in Veliki Britaniji. Zgodnji kapitalizem je slavil »človeka, ki je naredil nekaj iz sebe«, ki se je podajal v podjetniška tveganja z izkoriščanjem svojega talenta. Pozni kapitalizem je to razvil naprej in iz človeka, ki je nekaj naredil iz sebe, naredil blago. V okviru te logike ni presenetljivo, da ljudje, ki ne vedo, kdo so – in kdo sploh ve? - lahko za majhen denar dobijo odgovor na vprašanje o svojem resničnem jazu na astroloških internetnih straneh in straneh za samopomoč. Za 29,95 dolarja lahko na spletu kupite »Poročilo o vašem resničnem jazu«, ki vam pove vse o vaših dobrih straneh in slabostih in kako lahko uspete v življenju.³

Prav gotovo je nekaj ironije v dejstvu, da je bil Edward L. Bernays, Freudov nečak, ena vodilnih osebnosti sodobnih odnosov z javnostjo na začetku prejšnjega stoletja, znan tudi kot »oče odnosov z javnostjo«. Eden njegovih velikih dosežkov je bilo uvajanje žensk v kajenje s promocijo ideje o svobodi žensk. Prepričan je bil, da ljudje kupujejo stvari zato, ker se identificirajo z določenimi avtoritetami, ki prve posedujejo te stvari. Sodobno trženje opira na trditev, da ustvarjaš svoj lastni slog, da v modi najdeš značilen izraz svojega jaza. Nekakšna ironija je v dejstvu, da to ideologijo učinkovito promovira množično trženje in pripadnost blagovnim znamkam. V svetu, v katerem imamo vedno bolj občutek, da smo samokreatorji, so nove avtoritete korporacije, ki prodajajo prav to ideologijo, kot del svoje marketinške strategije.

Zagata sodobne družbe torej je, da ideologija ponuja vrsto novih oblik prepovedi, čeprav te prepovedi slika skozi prizmo svobodne izbire. Hkrati pa se posamezniki soočajo s celo vrsto novih travm, anksioznosti in seveda tudi bolj ali manj težkimi oblikami resnih psihičnih težav. Opisane družbene spremembe vplivajo tudi na naravo kriminalitete. Če se na eni strani povečuje število prekrškov, ki so vezani na povečevanje potrošništva (npr. kraje), se na drugi strani soočamo tudi z zelo krutimi zločini, ki mnogokrat kažejo na to, da je šlo pri zločincu za psihotično strukturo.

V želji preprečevanja porasta kriminala se mnoge države danes lotevajo novih oblik nadzora – npr. preko zbiranja DNK informacij ljudi, ki so bili v konfliktu z zakonom ali pa celo uporabe drugih baz DNK. Toda vera v tehnologijo se je hitro omajala, ko se je ugotovilo, da v moč znanosti ni možno popolnoma zaupati. V zadnjem času so npr. v ZDA ugotovili precej primerov, ko so posamezni forenzični znanstveniki prikrojili DNK podatke in ko je

---

² V področju študij spolov je bilo najpomembnejše delo, ki je dojemalo spol kot rezultat performativnih praks, Knjiga Judith Butler, *Gender Trouble*, Routledge, London, 1992.

³ Več o tem v: Renata Salecl, Henrietta L. Moore, "So Ljudje, ki nimajo dvoma", *Delo, Sobotna priloga*, 30. 10. 2004.

bilo zaradi tega na dolgoletno zaporno kazen obsojenih precej nedolžnih ljudi. Psihoanaliza se ob tem seveda sprašuje, kakšen užitek je imel znanstvenik, ki je storil takšno kriminalno dejanje.